

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ПИРОТСКИТЕ ДАРИТЕЛИ/СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ ЗА КНИГОИЗДАВАНЕТО ПРЕЗ ХІХ ВЕК

НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Nadya Manolova-Nikolova. THE PIROT DONORS FOR BOOK PUBLISHING IN THE 19TH CENTURY

The article examines the donation of books in the 19th century in the town of Pirot. The donation is carried out by craftsmen, traders, teachers, students, etc., who pay in advance a certain number of published Bulgarian books. The study was made on the basis of digitized editions, the originals of which are stored in the National Library "St. St. Cyril and Methodius" in Sofia, as well as research by Serbian historians. The main conclusion is that the Bulgarian books published in various Balkan and European cities were warmly supported by the Pirot population in the 19th century until 1878.

Keywords: Pirot, 19th century, donors for book, Bulgarian books.

Спомоществанието е популярната практика, чрез която се подпомагат различни инициативи за културното развитие на българската общност през ХІХ в. С предварителното записване на брой книги, срещу определена сума, авторите и издателите си осигуряват, от една страна, средства за отпечатване, а от друга – реализиране и разпространение на книгите. Тази практика е характерна за общества, които имат малко средства за културни прояви и нямат развита мрежа за популяризирането им. Обикновено става дума за дребно дарителство, но съпроводено с ангажимента да се раздаде подкрепеното издание и така да увеличи читателите си. Ето защо спомоществанието е обект на различни изследвания от гледна точка на историята на книгата, книгопеча-

тането и разпространението, за интересите и предпочитанията на читателите, поселищното им разположение и др.¹

Впечатляваща е уважителната практика имената на спомоществователите да се поставят в края на книгите. Тези списъци, макар невинаги да са налице, показват активността на хората към инициативите за книгоиздаване, неотменен елемент в процеса на местната модернизация на общностите. Обикновено с подобаващи благодарности и определения за спомоществователите като музикословеснейши, словеснейши, благородни, високопочтени, почтени и пр. Много често те са съпътствани с професионални уточнения към профила на дарителя: учител, хаджия, чорбаджия, устабаши, занаятчия със занаята му, духовник, свещеник, писар, слуга, голтак и др. Богатството на тези определения, поставяни към имената, ми даде идеята да се направи анализ не изобщо за типажите сред спомоществователите, а върху конкретните социални групи и йерархията им за дадено селище.

Списъците до известна степен са представителни за местното общество. Те сочат хората в него, ангажирани с популяризирането на даден тип литература. За ред селища, особено през първата половина на XIX в., нямаме много и конкретна информация. Подредеността на имената в списъците допълва знанието ни за челните и влиятелните хора в местните общества. Често имената се повтарят и така с по-голяма сигурност се открояват важните личностни фактори за общностите. В други случаи има допълнителни документи, които разгръщат в дълбочина информацията от спомоществователския акт. С една дума, разглеждам спомоществователския списък като извор, който може да очертае облика на местното общество, предпочитанията, любопитството и вкусовете му, вътрешната му йерархия, а с подкрепата на допълнително привлечени сведения – направените изводи или предположения да се докажат.

Защо Пирот е избран за подобно наблюдение? Днес в съзнанието на мнозина Пирот е сръбски град. През Възраждането до 1878 г. обаче градът е неотменна част от българската етническа територия. Многобройни са примерите, които посочват, че местната културно-духовна традиция е част от българската късносредновековна и възрожденска култура и книжнина². През XIX в. Пирот е тясно свързан със София и други селища, принадлежащи към софийския ра-

¹ **Радев**, Траян. Обществението у спомоществователите на някои най-ранни български старопечатни книги. В: *Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“*, 1955–1956, 5, с. 140–159; **Стоянов**, Маньо. *Българска възрожденска книжнина*. Т. 1–2. София, 1953; **Илчева**, Ана. Из историята на спомоществованието в Пловдив преди Освобождението. В: *Известия на музеите от Южна България*, 1981, 7, с. 135–158 и мн. др.

² **Цонев**, Беньо. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София, 1910, с. 75, 53, 380; **Цонев**, Беньо. *Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека*. Т. 2. София, 1923, с. 28, 155, 223, 274; **Николов**, Богдан. *Хронология на по-важни събития в Димитровградско 1433–1961*. Ниш: Братство, 1963, с. 9–18; **Манолова-Николова**, Надя. За ранната история на Нишавската епархия. В:

йон. Слави се с известен панаир и производство на различни стоки, описани в много календари, в знаменитото „Землеописание“ на Неофит Бозвели³ и в други популярни издания.

Пирот е град на основния път за Балканите от Цариград до Белград и Вина. Винаги е представлявал интерес за пътешествениците, дипломатите, военните. През XIX в., в съответствие с политическите промени, той е важно средище за българите, търгуващи със свободна Сърбия и Австрия, така също за онези книжовници и учители, които отпечатват книгите си в Крагуевац или в Белград.

Градът е митрополитски център за Нишавската епархия, създадена сравнително късно, едва през 1761 г. В началото на XIX в. временно е закрыта и след 1821 г. отново е обособена от Нишката епархия. Бурни са десетилетията след отделянето на Сърбия от Османската империя и особено през 30-те години, когато избухва т. нар. Пиротска буна. Прогонени са местният турски войвода х. Мехмед бей и владиката Йероним, обвинявани от населението в злоупотреби. Успокояването на общественото напрежение се чувства към края на 30-те години, след като отминават поредната чумна епидемия и вълненията около въстанието в Нишко през 1841 г.⁴

Голяма роля за нормализирането на живота в града имат предприетите промени от местното управление и от новия митрополит Нектарий (май 1836 – януари 1853). Той е единственият от всички нишавски йерарси, управлявал епархията до смъртта си през януари 1853 г. С установяването му в града от началото на 40-те години⁵, датират първите масови дарителски жестове от Пирот за издаването на различни книги.

В настоящото проучване са използвани прегледаните дигитализирани старопечатни книги от сайта на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, издавани през XIX в., издирвани по автор, заглавия и години⁶. Включвам и публикуваните от сръбските историци данни, и особено ценното

Манолова-Николова, Надя, **Желева**, Пенка. *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 136–150.

³ **Бозвели**, Неофит. *Кратко политическо землеописание за обучение на българското младенчество*. Крагуевац, 1835, с. 26.

⁴ **Манолова-Николова**, Надя. Манастирът „Св. св. Кирик и Юлита“ в Нишавската епархия през XVIII–XIX век: възрожденска микроистория. В: **Манолова-Николова**, Надя, **Желева**, Пенка. *Исторически изследвания...*, с. 228–229.

⁵ **Манолова-Николова**, Надя. Нишавските владци през XIX в. В: **Манолова-Николова**, Надя, **Желева**, Пенка. *Исторически изследвания...*, с. 152.

⁶ Колекцията „Български старопечатни книги (1806–1878)“ е достъпна на сайта на Националната библиотека [НБ] „Св. св. Кирил и Методий“, като понастоящем са дигитализирани голяма част от изданията. [Прегледан 23.08.2021] Достъпно от: http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=294

наблюдение на Илия Николитч върху пиротските спомоществатели до 1878 г.⁷ Тук ще се спра върху няколко основни въпроса, чиито отговори извеждат част от спецификите в спомоществованието, за разлика от други селища.

КОГА ЗАПОЧВА ВКЛЮЧВАНЕТО НА ПИРОТЧАНИ В СПОМОЩЕСТВОВАНИЕТО ЗА ИЗДАВАНЕТО НА КНИГИ?

През 30-те години на XIX в. примерите за подпомагане издаването на книги са единични. От прегледания масив се откроява 1843 г., когато Вселенската патриаршия издава „Осмогласник“ на църковнославянски език. От приложения списък личи, че той е финансиран със средства от патриарх Герман, няколко митрополити и десетки българи от множество градове и селища. В списъка на спомоществателите от Пирот са включени имената на двама монаси (йеромонасите Доротей и Йоаким) от Рилския манастир, Исаяя – йеромонах от Хилендарския, и Теофил – йеромонах от Зографския манастир, пребиваващи в Пирот, игумена на Темския манастир Кесарий, имената на шестима пиротски свещеници (поп Георги Станков, папа Кресто Йоанов, поп Константин Петрович, поп Захарий Емануилов, поп Станко Райков, поп Димитрий Николитч), двама селски попове от Осмаково и Крупец, на пиротския учител Петър Георгиев, граматик Косто(а) Манчович, петима занаятчии, от които устабашията на един от най-силните еснафи – терзийския, архиерейския наместник в Знеполе поп Цветко х. Златков, двама хаджии⁸. Вероятно вписаният Стамин (вер. Стамен) Бранков, намиращ се в Цариград, но отбелязан от Шаркьой (Пирот), е съдействал за набирането на спомоществатели. Общо са подкрепени 28 бр. книги.

Същата 1843 г. е издадена „Служба и житие на св. Харалампий“, подготвени от Евтимий Хилендарски, Райно Попович и Неофит Рилски, като сред спомоществателите е известният пиротчанин, общественик и търговец х. Нешо Филипович, но вече в София по това време. Той е един от водачите на Пиротската буна през 1836 г. и неговото влияние в района е безспорно⁹.

⁷ **Николитч**, Илия. П. *Пиротски пренумеранти 1794–1878*. Пирот, 2010.

⁸ Осмогласник, НБ „Св. св. Кирил и Методий“. – **БИА**, № 84; **Манолова-Николова**, Надя, **Желева**, Пенка. *Летописни бележки от Средна Западна България*. София: ЛИК, 1999, с. 270; Осмогласник, Цариград, печатно издание от XIX в., намерен в манастира „Св. Димитър“ на с. Бребевница, Царибродско. Благодарение на теренната работа в района на Царибродско на научен екип от Етнографския институт към БАН, под ръководството на г-н Григор Марков, книгата бе предадена на Отдела за стари книги на Димитровградската библиотека. Осмогласникът е разпространен из българските земи, за което свидетелстват екземпляри, съхранявани в НБ „Св. св. Кирил и Методий“ – София.

⁹ *История на България. Т. 5: Българско възрождение XVIII – средата на XIX в.* София: БАН, 1985, с. 343–345.

Така началото на по-масовото привличане на пиротчани в спомоществованието за издаване на книги съвпада, предполагам неслучайно, с активното включване на новия митрополит Нектарий в обществените дела на града – именно от 1843 г.

КАКВИ КНИГИ ПОДКРЕПЯТ ПИРОТЧАНИ ПРЕЗ ХІХ ВЕК?

Първенството се държи от религиозно-нравствената и религиозно-образователната литература. Освен посочените вече заглавия, пиротчани подкрепят изданието на „Две советователни слова Плутарха...“ на Иван Стоянович от 1845 г.¹⁰ – 56 души; „Святителско поучение“, преведено от Натанил Зографски (Охридски) и издадено през 1847 г.¹¹ – 95 души; „Цветособрание на сичкото презгодишно церковно богослужение“ от Никола Триандафилов от 1847 г. – петима; „Света гора“ от Димитри Йованович 1848 – 46 души; „Часови благоговения“, 1850 г. от Георги Йошев Сеславчанина – 2 броя; „Житието на св. Григорий Омиритски“ от Аверкий Петрович, 1852 г. – 22 бр.; „Типик църковний“, в превод на Неофит Рилски, 1853 г. – 5 бр.; „Кратко толкованье божественоего храма...“ от Калиник Паисиевич, 1855 г. – 62 души¹²; Софрониевото „Поучително евангелие“, подготвено от Теодор Хрулев, 1856 г. – 20 бр.; второто издание на „Кириакодромион“, от Пенчо Радов, съдържащо похвала на древните българи и тяхното отечество, 1857 г., – 95 бр. Много търсен е също „Месецослов или Вечний календар“ от Пенчо Радов, 1857 г., с 98 спомоществователи от Пирот. Издаденият превод от Марко Балабанов на „Изложение на учението на всеобщата православна църква с показание на различията, които се срещат в другите християнски църкви“ от В. Гете е подкрепен от 29 спомоществователи от Пирот. Закупени от митрополит Партений Нишавски за бесплатно разпространение са книгите „Черковно благословие или обрядословие за народното ни священство“ от Зиновий п. Петров и Йордан Наумов, 1872 г. – 100 бр., и „Наручна священическа книга“, преведена и издадена от същите двама през 1874 г. – 50 бр., с цел по-доброто образование на местното духовенство. Книги с подобна нравоучителна характеристика се подаряват за Пиротските училища от автори, като „Разговор между двама християни“, превод от руски език на български от архим. Софроний Хилендарец, 1862 г. – 35 бр.; „Водачът по пътя в живота“, превод от Алеко Кръстевич, 1870 г. – 20 бр. Приблизителният брой спомощници за този тип 18 книги са около 567 души.

Трябва да се подчертае, че повечето от тези книги имат много важни заглавни и първоначални страници с предговори, обясняващи, че са преводи на

¹⁰ **Николѣћ**, Илия. *Цит. съч.*, с. 44.

¹¹ **Николѣћ**, Илия. *Цит. съч.*, с. 44; **Јлић**, Борислава. *Историја Пирота и околине, I (1804–1878)*. Т. 1. Пирот: НиП Хемикале, 1994, с. 183.

¹² **Јлић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 183–184.

български, наричан простий или славенобългарски език, и са насочени към българските читатели за тяхното добро религиозно, християнско възпитание¹³.

Интересът към историческите четива постепенно се формира, но остава сравнително слаб. Първоначално единствен х. Софроний от Пирот, отбелязан като поклонник в Атонските манастири, е спомоществовател на преводното второ издание на „История на словеноболгарския народ – из историята на Йован Раич“ от Атанасий Нескович, 1844 г. Кръстю Живков е подкрепил в Цариград издаването на „Историята на великия Александър Македонски“ от Христо п. Василев от Карлово. Георги Киров-Пиротчанец препечатва нейния сръбски вариант, с 25-има спомоществователи. Тези истории са силно повлияни от религиозния прочит на световните дела. Има интерес и към началните опити за научен анализ на миналото. Показателен е примерът с „История българска“, написана от Гаврил Кръстевич, издадена през 1869 г. Настоятел за книгата от Пирот е Христо х. Павлов, а спомоществователи са Неделю Гуговы Калаузе, с 6 бр; Пиротското училище, Симеон Христов, владишкият секретар Петър Николин и поп Видан – по 1 бр., или – 10 бр. Общ брой спомощници за четирите исторически четива – 37.

Малко повече са спомоществователите за светските четива – „Извод из физика“ от Найдено Геров, 1849 г. – 72 на брой; „Кратък българо-турски речник“ от Пенчо Радов, 1851 г. – 25; „Райна Княгиня българска“, в превод на Й. Груев от 1852 г. – 15; „Земеделие“ от Никола Икономович, Жеравненец, 1853 г. – 5; „Първа храна за здравия човечески ум“ в превод от Иван Чичи, Татар Пазарджик, 1857 г. – 17; „Кудкудячка“ от Кръстю Пишурка, 1871 г. – 11; „Български народен сборник“, събрал Васил Чолаков, 1872 г. – 75; превод на Лесинг: „Емилия Галоти“ от Панайот Семерджиев, 1873 г. – 16; превод на Атанас Шопов „По възпитанието на девойките“ от Фенелон, 1874 г. – 18. Така общият брой издадени светски четива, възприети в Пирот, са 9, с разнообразна тематика – педагогическа, народоведска, художествена, научна. Спомоществователите за тези книги от Пирот са приблизително 254 души.

От общо издирени и анализирани за XIX в. 31 книги с пиротски спомоществователи 18 са религиозни, 9 – светски, 4 – исторически, 3 от които със силно религиозно влияние.

¹³ Обикновено сръбските историци пренебрегват тези предговори и тълкуват книгите само с църковно-религиозното им предназначение. Вж. напр. **Лилић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 182–183. Патриотичните предговори, обърнати към *любородните читатели*, са характерни за издаваните религиозно-образователни книги през XIX в. Вж. **Манолова-Николова**, Надя. *Българите, църковното строителство и религиозната литература 30–40-те години на XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 131–155.

КОИ И КАКВИ СА СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИТЕ?

Наблюдаването на списъците със спомоществователи сочи, че почти винаги в тях до 70-те години на XIX в. се изброяват първо духовниците монаси в знак на уважение към техния обет и образование. Следват свещениците в града и някои от селата, най-често Осмаково, Изатовци, Сухи дол, Цариброд, Изворец, Росомач, Каменица, Туден, Чорни дол и др. След тях са имената на учител или граматик, устабашия на терзиите или на тъкачите, двата най-силни еснафа на града; изброени са граждани без определение, няколко хаджии, например от водещата фамилия Виденович, и занаятчии – терзии, бакали, тъкачи. Според Ил. Николич най-често е участието на духовниците, занаятчиите и учителите. Събраната информация обаче позволява да се направи малко по-детайлна характеристиката на спомоществователите според групите книги, които те подкрепят. Спирам се на онези книги, които имат впечатляващ брой пиротски спомоществователи или са новаторски по дух и идеи.

От групата на книгите с религиозно-нравствено и религиозно-поучително съдържание 98 спомоществователи пиротчани са се записали за „Месецослов или Вечний календар“ от Пенчо Радов, 1857 г. Вечните календари са твърде популярни четива, защото съдържат в религиозния дух на времето много и разнообразна информация, освен леточислението и класическия календар, още предсказания за времето, хороскопи, сведения за годишните панаири в Османската империя и в Европа, исторически данни за владетелите, патриотични стихове и мн. др. В календара на Радов е включено интересно слово, възхваляващо българите и отечеството им¹⁴. За това не е учудващо, че потребителите им са хора с най-различни вкусове, образование и професии. От приложения списък проличава, че двама учители са набирали спомоществователите. Това е активният книгоразпространител Петър Георгиевич, отбелязван вече като бивш учител, и учителят Йоан Георгиевич. Прави впечатление включването в списъка на учителя Маноил Рабаджи Николич, както и игумени – на манастира „Св. св. Кирик и Юлита“ над с. Смиловци – Никандър, Кесарий от Темския манастир, поп Йоан на манастира „Св. Богородица“, на доктора х. Челеби Стефанаки Янкович, на множество селски свещеници, няколко чорбаджии, единични споменавания на терзия, кафеджия, писар, бакал и др. Много от тези спомоществователи записват календара за синовете си. Така очертаващото се разнообразие от негови читатели напълно отговаря на наблюдението, че почитателите му са хора от всякакви социални групи.

Друга популярна книга – „Две советователни слова Плутарха...“ на Иван Стоянович, съдържа, освен превода и пояснителни слова на преводача, добавени стихове на тема „Знай любими роде! Защо сос плач испевам следователните стихове“, където се отбелязва „[...] кое точно произхожда от България-

¹⁴ Радов, Пенчо. *Календар вечний*. Белград, 1857, с. 260–261.

та [...]”¹⁵. Така в този тип литература проличава общият патриотичен призив за познаване на отечеството и родния език, наред с постулатите на християнската вяра.

В групата на книгите със светско съдържание прави силно впечатление големият брой спомоществатели за учебника на Найдено Геров „Извод из физика“, издаден в Белград, 1849 г. – 72.

Известно е, че между Пирот и Копривщица, родното село на Н. Геров, са съществували традиционни търговски¹⁶ и културни връзки¹⁷. Учебникът на Н. Геров е първият български учебник по физика, чиято употреба към 1849 г. предстои в българските училища¹⁸. За набирането на спомоществатели активно съдействат членовете на семейството му и Аверкий Петрович, който има богат опит с издаването на книги в Белград¹⁹. В списъка на пиротските дарители изрично е отбелязан учителят Петър Георгиев²⁰ като действал за записването на внушителния брой от 72 имена. Негово интересно писмо с дата 18 юни 1849 г. е публикувано в сръбски документален сборник за Пирот. Писмото е до учител в Белград, името му липсва в сборника, който отскоро е там, за да отпечата важен учебник. За тази книга П. Георгиев изпраща още 24 спомоществатели²¹. Като се има предвид, че Найдено Геров е пристигнал на 8 юни 1849 г. в Белград и е започнал подготовката за отпечатването на учебника по физика, моето предположение е, че учителят, с когото П. Георгиев кореспондира, е може би именно Найдено Геров. От писмото личи, че между тях съществува познанство на професионална основа, като Георгиев иска да му

¹⁵ *Две советователни слова Плутарха...*, преведени со сръбскога на славено-българският язык в ползу славено-българскога юношества. Превел Йѡан Стоянович, учителя. Белград, 1845, с. 93–94.

¹⁶ Разширяване на търговските връзки между редица планински български селища, като Копривщица, Пирдоп, Панагюрище и др., в началото на XIX в. се определя от промените в отношенията между Сърбия и Османската империя. Вж. **Джамбазовски**, Климент. Бугарски сточарски трговци у кнежевини Срѣби у првој половине XIX века. В: *Balkanica*, VI, 1975, с. 165–188.

¹⁷ Така например, Тодор Каблешков посещава Пирот през лятото на 1875 г. с предложение към местния революционен комитет да участва в бъдещото българско въстание срещу турската власт. Вж. **Манов**, Елисей. Спомени за покойния Тодор Каблешков. В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.)*. Т. 1. София, 1926, с. 71–72.

¹⁸ **Емануилова**, Евдокия. Първите български учебници по физика и химия. В: *Училищната книжнина в България през XIX век*. Пловдив, 1995, с. 89–91.

¹⁹ *Из архивата на Найдено Геров. Кн. I: Кореспонденция с частни лица А–Л*. Ред. Тодор Панчев. София, 1911, с. 1–2.

²⁰ В някои от спомоществателските списъци учителят е отбелязван като Георгов, Георгиев, Георгиевич.

²¹ *Пирот и срез Нишавски 1801–1918. Граѓа, книга прва 1801–1883*. Състав. Илия Николић. Пирот: Музеј Понишавља, 1981, с. 114, док. № 144.

бъдат изпратени бройки от неговото издание, още букварът на А. Мразович и други подходящи учебници²².

Даскал Петър Георгиев е много популярна фигура в Пирот, известен е като даскал Пейча. Единствен книгопродавец в града през първата половина на века, името му присъства в списъците на осем издадени книги²³. През 1852 г. той получава от Йоаким Груев 15 бройки от преводната популярна книга „Райна княгиня българска“²⁴. В известното сръбско изследване за Пирот на Б. Лилич, даскал Пейча е определен като килиен учител, по старата метода, което вероятно не е далече от истината²⁵. Откриваме обаче неговото име в спомоществателските списъци в учебника на Н. Геров, книгите за „Земеделие“ и „Първа храна за здравия човечески ум“. Това го определя като напредничав човек, заинтересован от новото знание, което трябва да се усвоява и пропагандира. Сведенията от кондиката на Нишавската митрополия сочат, че неговата заплата рязко се повишава в края на 40-те и в началото на 50-те години на века²⁶. От 100 гроша през 1838 – 1839 г. заплатата му достига до 2000 – 2500 към 1847 г. – 1848 г., което по мое мнение е индикация за промяна в неговото преподаване, включвало навярно и учебниците, поискани от учителя в Белград.

Цифрата от 72 бройки учебници съвсем не ни дава основание за категорични изводи относно интересите на обществото, но анализът им е задължителен. През 1849 г. почти няма училище по нашите земи, което да използва учебника на Геров. Но събирането на толкова много спомоществатели в Пирот, 10 от които купуват книгата за своите синове, ясно сочи подготовка за друг, нов тип обучение. В кондиката на Пиротската митрополия още през 40-те години са отбелязани суми, заделени за училище²⁷. Пролічвава, че неговото строителство е завършено и на 15 юли 1852 г. то е отворено. В поставения надпис на *словено-българското училище* са включени имената на коджабашията на терзиите Кира Младжин, който няколко пъти е спомоществател, и на Илия Игнатович, устабашия на тъкаческия еснаф, дарувал за книгата на

²² *Пак там*, с. 114.

²³ **Николіћ**, Илия. *Цит съч.*, с. 16.

²⁴ **Мухова**, Светлана. Йоаким Груев – новооткрити документи за рода му. Ранни години, педагогическа и книжовна дейност в Копривщица. В: *Йоаким Груев. Просветителят и общественикът. Научна конференция, 12 септември 2018*. Копривщица, 2018, с. 39. За популяризирането на книгата „Райна княгиня българска“ (в превод на Й. Груев) говори фактът, че един екземпляр от нея е притежание на трънската фамилия Пееви, вероятно получена от пиротския учител, книгоразпространител. Вж. **ДА–Перник**, ф. 349к, оп. 1, а.е. 200.

²⁵ **Лилић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 166 – 169.

²⁶ **Тештер** *Нишавске митрополје 1834–1872*. Пирот: Музеј Понишавља, 1976, с. 8–14, 16, 19–20, 22–23, 134, 158.

²⁷ *Пак там*, с. 19 и сл.

Ав. Петрович. Така двамата водачи на най-силните еснафи в града са спомоществатели както на потребни български книги, така и на *словено-българското училище* от 1852 г.²⁸ В спомощствателския списък на учебника по физика са включени още имената на активни общественици в Пирот – Георги Хайдуков, Никола Георгиевич, Игнат Здравков църковен настоятел, Панайот граматик и др.²⁹

Друга книга с впечатляващ брой събрани спомощници от Пирот е „Български народен сборник“ на Васил Чолаков. Дълги години В. Чолаков събира народни песни, приказки, гатанки, поговорки и подпомага с фолклорен материал братята Димитър и Константин Миладинови за тяхното издание на „Български песни от Македония“. Сборникът на Чолаков, отпечатан в Болград, получава финансовата подкрепа на мнозина българи както в империята, така и от емигрантите в Русия, Румъния и др. Средства дава и Нишавският митрополит Партений, който е бил ученик на Д. Миладинов и навярно добре е познавал събирателския труд на В. Чолаков³⁰.

Интересното в списъка с пиротчани спомоществатели на книгата е, че за първи път се нарушава водещото място за духовните лица. Начело в списъка са хората, записали най-много бройки – по три и два екземпляра³¹. Това са светски лица, чиито книги отиват за синове и внуци: Игу Каракашев за сина и двамата си внуци, Христо п. х. Павлов за двамата си синове и др. В това „начало“ са още учителите Христо Пасарев, Пота Панчев и Кръста Киров, доктор Тома Кръстов, Михаил Спицерин (аптекарь), следват свещениците – иконом поп Константин, постоянен дарител, и свещеници от града и селата. Споменатите занаятчии са терзия, платнар, берберин, бояджия, джамбаз, последните вече като фамилни имена. Вписани са имената на 25 ученици, трима от които са от околните села³². Още четирима пиротчани са записани в списъка на спомощствателите от София, вероятно намиращи се там по свои дела. Книгата е намерила добър прием в Пирот, защото авторът е включил фолклорен материал от района, „от нишкото окружие“³³.

Любопитен, но не изненадващ, а в духа на епохата, нюанс в местните читателски интереси е подпомагането на две книги, чиято централна тема е съдбата на младите жени. Това са трагедията от Лесинг „Емилия Галоти“ (в превод на Панайот Семерджиев) и Фенелон „По възпитанието на девойките“ (в превод от Атанас Шопов). Общата тема е формиране поведението, решенията

²⁸ **Христов**, Симеон. Пиротският окръг и неговото население. В: *Сб. НУНК*, кн. XI, София, 1894, с. 304.

²⁹ *Пирот и срез Нишавски...*, с. 104, 110, 112–113, 142, 148.

³⁰ **Манолова-Николова**, Надя. Партений Зографски..., с. 12.

³¹ Вж. тук Приложение.

³² **Чолаков**, Васил. *Българският народен сборник*. Болград: Печатницата на централното училище, 1872, с. VI.

³³ **Чолаков**, Васил. *Цит. съч.*, с. 343.

и действията на девойките, възможна ли е тяхната еманципация? Драмата на Лесинг предизвиква интереса на българските читатели, преведена е и е поставена от театралната група в Търново³⁴. За отпечатването ѝ се включват 16 пиротски читатели, но бих уточнила, че това са по-образованите от тях, с интерес към проблема за модернизацията на жените. За това говори фактът, че инициативата е на читалищното настоятелство, както е в много други градове. Чрез него спомоществатели стават самото читалище „Просвета“, учителят Христо Пасарев, Симеон Христов х. Павлов и други, сред които самоковският зограф Никола Образописец, работил по това време в Пирот³⁵.

Книгата на Фенелон, с превода на Шопов, „По възпитанието на девойките“ е подкрепена от учителите Георги Весов и Марийка (Мария) Русева, местни дами, към чиито имена няма уточнения, Елисей Манов, бъдещ член на местния революционен комитет от 1875 г., Живко Георгиев, Георги Иванов, Коста Рангелов, братя Б. Стефанови и др.³⁶ Макар в текста призивите за правилното възпитание на девойките да са с умерен тон, привържениците му са само 18! Трябва да отбележим обаче, че от доста селища, вкл. и от София, няма изобщо спомоществатели за тази книга!

ИМА ЛИ ПОСТОЯННО ЯДРО ОТ ПОЧИТАТЕЛИ, СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ НА КНИГИТЕ?

Анализът на съставените списъци от спомоществатели показва постоянно придържане сякаш към една норма във времето до 70-те години на века. Винаги се започва с духовниците и свещениците. Този йерархичен ред не е характерен само за Пирот, той се повтаря например в списъците от Котел³⁷, Карлово, Филибе и мн. др. Последващото подреждане на имената обаче е различно за отделните селища. В Пирот следват имената на учителя, на някои от първите хаджии и на занаятчиите, на обикновените хора. По-рядко се появяват имената на митрополитите и свързаните с тях служители. Митрополит Антим Нишавски дарява за „Типик църковний“ (в превод на Н. Рилски), 1853 г., Партений Нишавски – за „Български народен сборник“, 1872 г., „Черковно благословие или обрядословие за народното ни священство“, 1872 г., и „Наручна свещеническа книга“, 1874 г., Петър Николин, владишкият писар, за

³⁴ **Налбантова**, Елена. *Театралното представление – изпитание на фантазията* [онлайн]. [Прегледан 23.08.2021]. Достъпно от: <https://elenanalbantova.blog.bg/lichni-dnevnic/2017/01/27/teatralnoto-predstavlenie-izpitanie-na-fantaziiata.1505972>

³⁵ **Лесинг**, Готхолд. *Емилия Галотти*. Прев. Панайот Семерджиев. Загреб, 1873, с. 104.

³⁶ **Фенелон**, Франсоа. *По възпитанието на девойките*. Прев. Атанас Шопов. Цариград, 1874, с. 150.

³⁷ **Тонев**, Велко. *Котел през Възраждането*. София: Jusautor, 2018, с. 163–165.

„Поучително евангелие“ от 1856 г. и за „История българска“, 1869 г., и владишкият векил от Знеполе, поп Цветко, за „Осмогласник“, 1843 г.

В ядрото от личности, подкрепящи книгите, имената, които се повтарят, са на духовниците Кесарий, игумен на Темския манастир „Св. Георги“, Киприян Рилец; свещениците Константин иконом, Кръсто Йоанов, Дмитрия Николов, Захари Маноилов, поп Никола п. Игнатов от Осмаково, поп Мито от Мали Суходол, поп Ранча от Градешница; на учителя Петър Георгиев(ич), х. Нешо Филипов(ич), терзибашията Кира Младжин, синовете на известния х. Виден – Йован и х. Петър х. Виденев, х. Мано Виденев, Христо х. Павлов, терзиите Никола Георгиевич, Константин Петров, Теодор Георгиев; без ясен профил – Стефан Лилов, Радо Кръстов от Градешница.

За разлика от примерите в Котел³⁸, Карлово, Пловдив и др., тук хаджиите са много оскъдна цифра. Пак в отличие, в редица книги присъстват още имената на учениците и ученичките, също участващи в спомоществованието. В пиротските списъци такава практика не съществува почти до 70-те години на века. Едно изключение е името на ученика Михалаки Геогров в списъка за книгата „Първа храна“. Очевидно местното общество няма разбиране за пряко включване на младите поколения в книгоразпространението през 40 – 60-те години на века.

Споменатата йерархичност обаче се изменя във времето. Тези промени не са синхронни за различните селища. В спомоществователските списъци от Пирот след Кримската война изчезват имената на духовниците от Зографския и Хилендарския манастир, а се споменава само рилския духовник Киприян Рилец. Може да се допусне, че атонското влияние е останало в миналото или е силно ограничено. Променят се имената на учителя и свещениците в града. Името на всеотдайния книгопродавец Петър Георгиев(ич) вече го няма, тъй като той се отказва от даскалъка към 1857 г. и умира през 1862 г.³⁹ Неговото поприще през 60-те и 70-те години се заема от други учители – Петър Кирич, Христо Пасарев, Пота Панчев, Кръсто Киров и др. Фактически разпространителите на книги отново са учителите.

През 70-те години настъпва друга радикална промяна. Духовните лица вече нямат задължително първенство в списъците. Начело в списъка на пиротчани за „Български народен сборник“ от Васил Чолаков са хората, записали най-много книги, така че спомоществователите са подредени по брой записано издание. Възприемам това като лека индикация, че наред с уважението към духовниците, обществото се приучава да цени инициативността и възможността на редовите читатели да подкрепят издаването на книгите.

³⁸ Вж. **Доброплодни**, Сава. *Игиономия*. Б. м., 1846; **Манолова-Николова**, Надя. Котленските спомоществователи през 1846 г. В: *Котел и Старопланинският регион. Икономика, миграции, общество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 63–72.

³⁹ **Лилић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 169.

За първи път в списъка попадат имената на 25 ученици от пиротските училища, трима от които са от околните села. Светските лица са подпомогнали издаването и на „Емилия Галоти“. За първи път в списъка за книгата „По възпитанието на девойките“ се включват имена на жени от Пирот. Някои от тях може би са на ученички в девическото училище, с учителка Марийка (Мария) Русева. Включването на учениците и на жените от Пирот в спомоществованието подсказва, че общността вече вярва в необходимостта от активното им ангажиране в полза на книгоиздаването.

* * *

Спомощствотелските списъци с имена на хора от Пирот, подкрепящи издаването и разпространението на книги, ясно показват, че най-голям е интересът към религиозно-образователната и религиозно-нравствената книжнина. Нейното отпечатване и популяризиране през XIX в. получава широко разпространение не само заради това, че защитава християнската вяра, а и защото напътства читателите към опознаване на народността, нейната история и значение. Особено важно е да се изтъкне значимостта на предговорите от Аверкий Петрович, Натанаил Охридски, Никола Триандафилов, Пенчо Радов, чиито четива са с религиозен характер, но предговорите са силно патриотични. Те са насочени към разширяване на християнската просвета на българите, подчертавайки, че книгите им предлагат свещените текстове и техните тълкувания на български или на славенобългарски език.

През 40 – 50-те години на XIX в. спомощствотелите от Пирот подпомагат книжовния оборот на българските книги или на тези, предназначени за българите. Така няколко десетилетия, преди да се създаде Българската екзархия, пиротчани се включват в българското движение за промяна в духовния живот чрез новите книги⁴⁰. Наред с други фактори, и това обстоятелство е важно за активизирането им в църковното движение в края на 50-те и началото на 60-те години, без тук да има силно гръцко влияние. Пиротското общество търси подкрепата на цариградските българи срещу Антим Нишавски и Софроний Нишавски, като успява да ги отстрани, а по-късно да се включи в Българската екзархия⁴¹. Така този тип книжнина изиграва важна роля във формиране масовото поведение на пиротските граждани, останали повече в рамките на традицията през XIX в.

Същевременно обаче се формира интересът към светските четива – учебници, художествени текстове, речници, календари и др. Променят се нагла-

⁴⁰ Пиротчани използват и редица други издания, част от които са коментирани. Вж. **Велкова**, Сашка, **Панајотовић**, Мила. *О тисменех*. Пирот: Музеј Понишавља, 2014, с. 40–153.

⁴¹ За първоначалната радост от изпращането на първия български владика в Пирот вж.: **Манолова-Николова**, Надя. Партений Зографски..., с. 17–18.

сите и вкусовете най-вече сред учителите, известна част от духовниците, занаятчиите, учениците, жените. Може да се обобщи, че водеща роля при книгоразпространението в Пирот имат учителите⁴². През 70-те години те са подпомогнати най-активно от последователите им в кръга на читалището, от занаятчий, местните лекар и аптекар и др.

Спомоществователските списъци са интересен и ценен източник, даващ сигурен ориентир в местните йерархии и особености на социалния живот на българите през XIX в.

ЦИТИРАНА ИЗТОЧНИЦИ

АРХИВИ

Държавен архив [ДА-Перник]:
ДА-Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 200.

ЛИТЕРАТУРА

Бозвели, Неофит. *Кратко политическое землеописание за обучение на българското младенчество.* Крагуевац, 1835.

Велкова, Сашка, Панајотовић, Мила. *О писменех.* Пирот: Музеј Понишавља, 2014, с. 40–153.

Две советователни слова Плутарха..., преведени со сръбскога на славено-българскиј јазик в ползу славено-българскога јуношества. Превел Йоан Стојанович, учитеља. Белград, 1845.

Джамбазовски, Климент. Бугарски сточарски трговци у кнежевини Срјиви у првој половини XIX века. В: *Balkanica*, VI, 1975, с. 165–188.

Доброплодни, Сава. *Игиономия.* Б. м., 1846.

Емануилова, Евдокија. Първите български учебници по физика и химия. В: *Училищната книжнина в България през XIX век.* Пловдив, 1995, с. 89–91.

Из архивата на Найден Геров. Кн. I: Кореспонденција с частни лица А–Л. Ред. Тодор Панчев. Софија, 1911.

Илиева, Ана. Из историјата на спомошествованието в Пловдив преди Освобождението. В: *Известия на музеите от Јужна България*, 1981, 7, с. 135–158.

История на България. Т. 5: Българско възраждане XVIII – средата на XIX в. Софија: БАН, 1985.

Лесинг, Готхолд. *Емилия Галотти.* Прев. Панайот Семердџиев. Загреб, 1873.

Лилић, Борислава. *Историја Пирота и околине, I (1804–1878).* Т. 1. Пирот: НИП Хемикалс, 1994.

Манов, Елисей. Спомени за покојнија Тодор Каблешков. В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривицица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.).* Т. 1. Софија, 1926, с. 71–72.

⁴² В старопланинските селища, големите градове като Пловдив, Търново, Русе и др. много често водеща роля имат трговци, предприемачи, хадџии с различни занимања и пр., но таква не се откриват в списъците с пиротски спомошествователи.

- Манолова-Николова, Надя.** За ранната история на Нишавската епархия. В: **Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 136–150.
- Манолова-Николова, Надя.** Нишавските владици през XIX в. В: **Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 151–154.
- Манолова-Николова, Надя.** Манастирът „Св. св. Кирик и Юлита“ в Нишавската епархия през XVIII–XIX век: възрожденска микроистория. В: **Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 218–240.
- Манолова-Николова, Надя.** *Българите, църковното строителство и религиозната литература 30–40-те години на XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016.
- Манолова-Николова, Надя.** Котленските спомоществатели през 1846 г. В: *Котел и Старопланинският регион. Икономика, миграции, общество.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 63–72.
- Манолова-Николова, Надя.** Партений Зографски, Поленински и Нишавски (биографични бележки). В: *Биографични очерци.* Т. 1. Исторически факултет. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 17–18.
- Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Летописни бележки от Средна Западна България.* София: ЛИК, 1999.
- Мухова, Светлана.** Йоаким Груев – новооткрити документи за рода му. Ранни години, педагогическа и книжовна дейност в Копривщица. В: *Йоаким Груев. Просветителят и общественикът. Научна конференция, 12 септември 2018.* Копривщица, 2018, с. 13–43.
- Налбантова, Елена.** *Театралното представление – изпитание на фантазията* [онлайн]. [Прегледан 23.08.2021]. Достъпно от: <https://elenanalbantova.blog.bg/lichni-dnevnic/2017/01/27/teatralnoto-predstavlenie-izpitanie-na-fantaziiata.1505972>
- Николић, Илия. П.** *Пиротски пренумеранти 1794–1878.* Пирот, 2010.
- Николов, Богдан.** *Хронология на по-важни събития в Димитровградско 1433–1961.* Ниш: Братство, 1963.
- Пирот и срез Нишавски 1801–1918. Граѓа, книга прва 1801–1883.** Състав. Илия Николић. Пирот: Музеј Понишавља, 1981.
- Радев, Траян.** Обществениите слоеве у спомоществателите на някои най-ранни български старопечатни книги. В: *Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“*, 1955–1956, 5, с. 140–159.
- Радов, Пенчо.** *Календар вечний.* Белград, 1857.
- Стоянов, Маньо.** *Българска възрожденска книжнина.* Т. 1–2. София, 1953.
- Тедфтер** *Нишавске митрополје 1834–1872.* Пирот: Музеј Понишавља, 1976.
- Тонев, Велко.** *Котел през Възраждането.* София: Jusautor, 2018.
- Фенелон, Франсоа.** *По възпитанието на девойките.* Прев. Атанас Шопов. Цариград, 1874.
- Христов, Симеон.** Пиротският окръг и неговото население. В: *Сб. НУНК*, кн. XI, София, 1894, с. 287–325.
- Цонев, Беньо.** *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София.* Т. 1. София, 1910.

Цонев, Беньо. *Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека.* Т. 2. София, 1923.

Чолаков, Васил. *Българският народен сборник.* Болград: Печатницата на централното училище, 1872.

http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=294

digi.libshumen.org – Дигитална библиотека РБ „Стилиян Чилингиров“

REFERENCES

ARCHIVES

Darzhaven arhiv [DA-Pernik]:

DA-Pernik, f. 349k, op. 1, a.e. 200.

LITERATURE

Bozveli, Neofit. *Kratkoe politicheskoe zemleopisanie za obuchenie na bolgarskoto mladenchestvo.* Kraguevats, 1835.

Velkova, Sashka, Panajotovih, Mila. *O pismeneh.* Piro: Muzej Ponishavlya, 2014, s. 40–153.

Dve sovetovatelni slova Plutarha..., prevedeni so srabskago na slaveno-bolgarskiy yazik v polzu slaveno-bolgarskago yunoshestva. Prevel Yoan Stoyanovich, uchitelya. Belgrad, 1845.

Dzhambazovski, Kliment. Bugarski stocharski trgovtsi u knezhevini Srijbi u prvoj polovine XIX veka. V: *Balkanica*, VI, 1975, s. 165–188.

Dobroplodni, Sava. *Igionomiya.* B. m., 1846.

Emanuilova, Evdokia. Parvite balgarski uchebnitsi po fizika i himiya. V: *Uchilishtnata knizhnina v Bulgariya prez XIX vek.* Plovdiv, 1995, s. 89–91.

Iz arhivata na Nayden Gerov. Kn. I: Korespondentsiya s chastni litsa A–L. Red. Todor Panchev. Sofia, 1911.

Иlieva, Ana. Iz istoriyata na spomoshtestvovaniето v Plovdiv predi Osvobozhdenieto. V: *Izvestiya na muzeite ot Yuzhna Bulgariya*, 1981, 7, s. 135–158.

Istoriya na Bulgariya. T. 5: Balgarsko vazrazhdane XVIII – srednata na XIX v. Sofiya: BAN, 1985.

Lesing, Gotthold. *Emilia Galotti.* Prev. Panayot Semerdzhiev. Zagreb, 1873.

Lilih, Borislava. *Istoriya Pirota i okoline, I (1804–1878).* Т. 1. Piro: NiP Hemikals, 1994.

Manov, Elisey. Spomeni za pokoyniya Todor Kableshkov. V: *Yubileen sbornik po minaloto na Koprivshitsa (20 april 1876 god. – 20 april 1926 god.).* Т. 1. Sofia, 1926, s. 71–72.

Иlieva, Ana. Iz istoriyata na spomoshtestvovaniето v Plovdiv predi Osvobozhdenieto. V: *Izvestiya na muzeite ot Yuzhna Bulgaria*, 1981, 7, s. 135–158.

Manolova-Nikolova, Nadya. Za rannata istoriya na Nishavskata eparhiya. V: **Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** *Istorieski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014, s. 136–150.

Manolova-Nikolova, Nadya. Nishavskite vladitsi prez XIX v. V: **Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** *Istorieski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014, s. 151–154.

- Manolova-Nikolova, Nadya.** Manastirat „Sv. sv. Kirik i Yulita“ v Nishavskata eparhiya prez XVIII–XIX vek: vazrozhdenska mikroistoriya. V: **Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** *Istoricheski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014, s. 218–240.
- Manolova-Nikolova, Nadya.** *Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo i religioznata literatura 30–40-te godini na XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2016.
- Manolova-Nikolova, Nadya.** Kotlenskite spomoshtestvovateli prez 1846 g. V: *Kotel i Staroplaninskiyat region. Ikonomika, migratsii, obshtestvo.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, s. 63–72.
- Manolova-Nikolova, Nadya.** Partenii Zografski, Poleninski i Nishavski (biografichni belezhki). V: *Biografichni ochertsii.* T. 1. Istoricheski fakultet. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2021, s. 17–18.
- Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** Letopisni belezhki ot Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v. Sofia: LIK, 1999.
- Muhova, Svetlana.** Yoakim Gruev – novootkriti dokumenti za roda mu. Ranni godini, pedagogicheska i knizhovna deynost v Koprivshitsa. V: *Yoakim Gruev. Prosvetitelyat i obshtestvenikat. Nauchna konferentsiya, 12 septemvri 2018.* Koprivshitsa, 2018, s. 13–43.
- Nalbantova, Elena.** *Teatralното представление – изпитание на фантазијата* [onlayn]. [Pregledan 23.08.2021]. Dostapno ot: <https://elenanalbantova.blog.bg/lichni-dnevnicii/2017/01/27/teatralното-представление-изпитание-на-фантазијата.1505972>
- Nikolih, Ilija P.** *Pirotski prenumeranti 1794–1878.* Pirot, 2010.
- Nikolov, Bogdan.** Hronologiya na po-vazhni sabitiya v Dimitrovgradsko 1433–1961. Nish: Bratstvo, 1963.
- Pirot i srez Nishavski 1801–1918. Graha, kniga prva 1801–1883.** Sastav. Ilija Nikolih. Pirot: Muzej Ponishavlya, 1981.
- Radev, Trayan.** Obshtestvenite sloeve u spomoshtestvovatelite na nyakoi nay-ranni bulgarski staropechatni knigi. V: *Godishnik na Bulgarskiya bibliografski institut „Elin Pelin“*, 1955–1956, 5, s. 140–159.
- Radov, Pencho.** *Kalendar vechniy.* Belgrad, 1857.
- Stoyanov, Manyo.** *Bulgarska vazrozhdenska knizhnina.* T. 1–2. Sofia, 1953.
- Teftar Nishavske mitropolje 1834–1872.** Pirot: Muzej Ponishavlya, 1976.
- Tonev, Velko.** *Kotel prez Vazrazhdaneto.* Sofia: Jusautor, 2018.
- Fenelon, Fransoa.** *Po vazpitanieto na devoykite.* Prev. Atanas Shopov. Tsarigrad, 1874.
- Hristov, Simeon.** Pirotskiyat okrag i negovoto naselenie. V: *Sb. NUNK*, kn. XI, Sofia, 1894, s. 287–325.
- Tsonev, Benyo.** *Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia.* T. 1. Sofia, 1910.
- Tsonev, Benyo.** *Opis na slavyanskite rakopisi v Narodnata biblioteka.* T. 2. Sofia, 1923.
- Cholakov, Vasil.** Bulgarskii narodeny sborniky. Bolgrad: Pechatnitsata na tsentralното uchilishte, 1872.
- http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=294
digi.libshumen.org – Digitalna biblioteka RB „Stiliyan Chilingirov“

ПРИЛОЖЕНИЕ

Чолаков, Васил. *Българский народень сборникъ*. Болград: Печатницата на централното училище, 1872⁴³.

ОТЪ ПИГОТЬ.

Игу Каравановъ за смѣхъ съ Евстаѣи и за вѣдѣнѣ съ Христо и Димитриъ 3 епископъ. Като Нинавъ за смѣхѣ съ Евстаѣи и Талъра, Христо П. Х. Нинавъ за смѣхѣ съ св. Савина в Пиро, Константинъ II. за смѣхѣ съ Петъра и Димитриъ, Хр. Г. Пасаровъ Песевъдъ учителя, Пото Панаевъ учителя, Крсту Барковъ учителя — по 2 епископъ. Иконогъ Пото Константинъ, Парисомаксимъ Милушъ, Савиновичъ Милушъ Асеровъ, Савиновичъ Тота за смѣхъ съ Евстаѣи, Савиновичъ Милушъ отъ Весомъ за смѣхъ съ Ассисъ, Савиновичъ Георгиъ Стояновъ, Лороничъ Василь, Печеа Иванъ Кожубовъ за смѣхъ съ Петъра, Кото В. Стефановъ за смѣхъ съ Георги, Георги Коробровъ за смѣхъ съ Георги, Петъри Н. Вилъмовъ, Димитриъ Тана II. Крстова за смѣхъ съ Петъра, Соваъ Кото Тораъ, Махалъ Анд. Савиновичъ, Алексисъ Г. за смѣхъ съ Георги, Живко Нестовъ, Аго II. за смѣхъ съ Константинъ, Кото П. за смѣхъ съ Еванг. Дим. Н. за смѣхъ съ Симеоно, Писко Велъ за смѣхъ съ Петъра, Мано X. II. за смѣхъ съ Петъра, Кото К. за смѣхъ съ Стариъ, Исавъ М. за смѣхъ съ Стариъ, Петъра III. за смѣхъ съ Димитриъ, Петъри М. за смѣхъ съ Димитриъ, Кото М. за смѣхъ съ Атанасъ, Никола А. Пото. Берберовъ, Николаъ Р. Владичевъ, Живко Г. Димитровъ, Димитриъ Ив. Петъра, Василь Георгиевъ, Георгиъ М. Лезовъ отъ Тръгъци, Владо Димитриъ отъ Гора-ца, Като Миринъ отъ Стрениъ, Димитриъ Хр. отъ Стрениъ — по единъ епископъ.

Учителъ:

Петъриъ Г. Пасаровъ Песевъдъ, Костяноу Ангеловъ Болджанъ, Стояноу М. Крстова, Георгиъ Г. Крстова, Исавъ А. Владичевъ, Владисъ Навъ отъ Гора-ца, Георгиъ Навъ отъ Гора-ца, Георгиъ Василевъ, Георгиъ Панаевъ, Георгиъ Панаевъ Крстова, Петъриъ Г. Курасановъ, Петъриъ Милушъ, Петъриъ Махаловъ, Крсту Навъ Песевъдъ, Милушъ Рачъ Тарковъ, Иванъ Навинъ, Иванъ П. Василь отъ Крушъ, Иванъ Стои. Кавърдентъ, Крсту Л. Крстова, Алексисъ Антоу, Петъриъ Панаевъ, Лоранъ Асеровъ, Алексисъ Кировъ, Милушъ Панаевъ, Димитриъ Тодоровъ, Иванъ Панаевъ — по единъ епископъ.

ОТЪ СОФИИ.

Николаъ II. Талъра, А. Д. Милушевъ, Хр. II. Крстова, А. Милушъ, Георгиъ Анастасовъ, Георгиъ А. Трайковъ, Крсто М. X. Нинавъ, Димитриъ П. Нинавъ, Исавъ Ангеловъ, Георгиъ Панаевъ, Атанасъ Флавоу, Стефанъ Панаевъ Бареа, Братъ Андонавъ, Братъ X. Яковъ, Хр. Милушъ Шото, И. Милушъ Шото, И. Махаловъ, Кото Милушъ, Георгиъ Панаевъ Крстова, Кото Георгиовъ, Георгиъ II. Милушъ, Иванъ Крстова Дукавичъ, Хр. Петъриъ Бореа, Аго Петъриъ Крстова, Иванъ Милушъ отъ Гора-ца, Владисъ Петъриъ Махаловъ, Печеа П. Стояновъ отъ Лороничъ, Иванъ Георгиевъ Махаловъ, Стояноу Савиновичъ отъ Крушъ, Николаъ Стефановъ отъ Бесрага, Георгиъ Владичевъ отъ Корнаница, Ангелъ Стояновъ отъ Крстова, Георгиъ X. Милушъ, Сисаъ II. Владичевъ отъ Ханджирова, Сисаъ Владичевъ отъ Пирота, Николаъ Рачовъ отъ Пирота, Исавъ Стояновъ отъ Орхидия, Георгиъ Нинавъ отъ Пирота, Талъра А. Савиновичъ, Евстаѣи Карковъ отъ Пирота, Георгиъ Трайковъ, Димитриъ X. Нинавъ, Махалъ Василевъ, X. Алексисъ Нинавъ Крстова, Милушъ Милушъ, Св. Димитриъ Алексисъ Рачовъ, Сисаъ Крстова, Стѣпанъ К. Димитровъ, Юрданаъ Д. II. Антоу, Димитриъ II. Карголовъ Тарковъ, X. Ангелъ Тарковъ — по единъ епископъ.

Отъ Якорудъ.

X. Николаъ Стояновъ винопродатъ, X. Словъ Недѣличевъ винопродатъ — по единъ епископъ.

ОТЪ ТАТАРЪ-НАЗАРДЖИКЪ.

Читалище-то епископъ 3. Живко-то Димитриъ, Тезовъ Кото-Нинавъ, Маринъ Д. Димитровъ, Стояновъ А. Димитриъ, Иванъ А. Нинавъ, Стояноу И. Крстова, Иванъ Геновъ, Петъриъ Димитриовъ, Братъ Г. Нинавъ, Иванъ Крстова, Тото Антоува епископъ, Асеровъ Пото Димитриовъ, Стефанъ Андонавъ, Махалъ Василевъ, Добре Добичъ, Петъриъ Тривоноу, Димитриъ Трайковъ, Братъ Петъриъ Яковъ, Махалъ Стояновъ, Стояноу Стояновъ отъ Крстова, Атанасъ Стояновъ отъ Крстова, Иванъ-Крстова-то Уликовъ, Талъра Верковъ, Иванъ Тривоноу, X. Рачъ X. Игровъ, Печеа X. Белевковъ, Георгиъ Пото Петровъ, Савиновичъ Петъриъ Нинавъ, Савиновичъ Николаъ Стояновъ, Савиновичъ Печеа Маринъ, Савиновичъ Печеа Димитриъ отъ Данава, Константинъ Георгиевъ, Атанасъ В. Крстова учителя, Атанасъ И. Панаевъ учителя, Иванъ Антоува учителя — по единъ епископъ.

ОТЪ ПЛОДИВЪ.

Четалище отъ Пловдъ:

Г. Н. Крстова отъ Т. Панаевъ, В. Нинавъ отъ Корнаница — по 2 епископъ. Милушъ Р. Милушъ, Димитриъ Крстова отъ Соваъ, Димитриъ Махаловъ отъ Соваъ, Котова Панаевъ Чолаковъ, А. Т. Димитриъ отъ Корнаница, Крстова Панаевъ, Иванъ К. Рачовъ отъ Панаевъ, Христо Иванъ отъ Т. Панаевъ, Иванъ X. Нинавъ, А. С. Ботвъ Крстова отъ Крушъ, Милушъ П. Димитриовъ отъ Навъ, Владисъ Милушъ отъ Т. Панаевъ, Груе А. Груевъ отъ Корнаница, Атанасъ А. Панаевъ отъ Крушъ — по единъ епископъ.

Учителъ:

Мано Н. Маринъ отъ Трочеа, Иванъ II. Белевковъ отъ Устено, Печеа А. Гора-ца отъ Устено, Мано Т. Барковъ отъ Крстова, Кото Д. Панаевъ отъ Врочеа, Савиновичъ Христова отъ Пирота, Иванъ Димитриовъ отъ Панаевъ, Георгиъ Христова отъ Соваъ, Асеровъ С. Крстова отъ Корнаница, Василь X. Крстова отъ Трочеа, Махалъ Панаевъ Панаевъ отъ Брочеа, Иванъ X. Милушъ отъ Червонъ, Груе П. Шайковъ отъ Крушъ, Иванъ Т. Димитриовъ отъ Крстова, Иванъ II. Милушъ отъ Миряковъ, Владо П. Груевъ учителя отъ Корнаница — по единъ епископъ.

ОТЪ АХЪ-ЧЕЛБИСКЪ-ТЪ КААЗЪ.

Село Устено.

X. Христо II. Георгиевъ, Николаъ Петровъ, X. Маринъ X. Нинавъ — по единъ епископъ.

Горно Райково.

Димитриъ Крстова, Христо В. Панаевъ, Никола В. Панаевъ, Владисъ Г. Барковъ — по единъ епископъ.

Долно Райково.

Танаъ К. Бобуринъ, Николаъ Атанасовъ отъ Соваъ — по единъ епископъ.

ОТЪ АРАПОНСКИ-ТЪ МИАСТРИ.

Атанасъ Димитриовъ Георгиовъ отъ Гора-ца, Груевъ М. Милушъ-то в. в. Милушъ-то в. в. Милушъ — по 2 епископъ. Духовникъ Савиновичъ отъ Соваъ, Савиновичъ Груевъ отъ Данава, Савиновичъ Духовникъ Савиновичъ отъ Соваъ, Савиновичъ Груевъ отъ Данава, Димитриъ Маринъ отъ Орхидия, Братъ Г. Рачовъ отъ Трочеа — Исавъ, Иванъ Петровъ отъ Черноричъ — Исавъ, Христо Крстова отъ Крушъ — учителя — по единъ епископъ.